

مأقده؛ مجموعه مقالات دومین همایش «سالنامه اقتصاد اسلام»؛ اقتصاد
و تنوعات معاصر، پژوهشگاه اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس

۱۳۸۰ ©

مبانی نظری بیمه اسلامی

دکتر سید حسین میرجلیلی^۱

چکیده:

بیمه اسلامی (تکافل) که طی سه دهه اخیر در جهان اسلام پا به عرصه وجود نهاده است، بدلیل تشخیص: غرر، ربا، قمار، دریافت مال دیگری بدون پرداخت ما به ازای آن و الزام به آنچه شرعاً الزام آور نیست، در بیمه مرسوم بوده است. بیمه اسلامی به عنوان جایگزین بیمه مرسوم، به صورت بیمه تعاونی است و فاقد اشکالات یاد شده می باشد. در این مقاله ابتدا مفهوم و کارکرد بیمه مرسوم معرفی شده و سپس این پرسش مورد بررسی قرار می گیرد که آیا ریسک پذیری شرکتهای بیمه می تواند منشاء درآمد باشد. در ادامه بحث، نظریه های فقهی درباره بیمه مرسوم مطرح شده و مورد تحلیل و نقد قرار می گیرد. سرانجام مفاهیم و کارکرد بیمه اسلامی (تکافل) معرفی می گردد.

مبانی نظری بیمه اسلامی

۱- مقدمه

نیمه دوم قرن بیستم شاهد تلاش هایی برای اسلامی شدن اقتصاد در جهان اسلام بود. اسلامی شدن اقتصاد در وهله نخست شامل نهادهای مالی جدید شد. ابتدا بانکداری اسلامی مطرح شد و حذف بهره از عملیات بانکی به عنوان گامی به سوی اسلامی شدن بانکداری بحساب آمد. سپس اسلامی شدن بیمه مورد بررسی قرار گرفت و ارایه خدمات مالی از جمله بیمه بر اساس اصول اسلامی از دهه ۱۹۷۰ آغاز شد و به طور فزاینده ای در دهه ۱۹۹۰ کشورهای اسلامی و سایر کشورهای دارای جمعیت قابل توجه مسلمان، آنرا توسعه دادند. در نتیجه تعدادی از شرکتهای بیمه اسلامی که بیمه گران تکافل نامیده می شدند، تأسیس شدند. بیمه گران تکافل نه تنها در کشورهای اسلامی بلکه در آمریکای شمالی، استرالیا و چند کشور اروپایی نیز فعالیت می کنند. این نوع از ساز و کار تغییر یافته بیمه تعاونی انتظار می رود اثر بیشتری بر عرضه و تقاضای بیمه در جامعه اسلامی داشته باشد. با وجود این هنوز مطالعه عمیقی درباره کاربرد اصول اسلامی در بیمه و اینکه چگونه این نوع ترتیبات بیمه کار می کند، انجام نشده

۱. استادیار پژوهشگاه اقتصاد - پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

است.^۱ البته تاکنون چندین کنفرانس بین المللی در همین زمینه توسط مسلمانان تشکیل شده و فدراسیون تکافل و تکافل اتکایی بین المللی در ۱۹۹۹ تشکیل گردیده است.^۲ نخستین شرکت بیمه اسلامی در سال ۱۹۷۸ در خارطوم (سودان) به نام «شرکت بیمه اسلامی با مسئولیت محدود»^۳ و به عنوان یکی از شرکتهای وابسته به بانک اسلامی فیصل سودان تأسیس گردید.

نخستین قانون تکافل (بیمه اسلامی) در سال ۱۹۸۴ در مالزی به تصویب رسید و شرکتهای تکافل از آن پس رو به افزایش گذاشت، به گونه‌ای که هم اکنون ۳۱ شرکت بیمه در کشورهای عربی، ۱۶ شرکت در کشورهای مسلمان غیرعرب و ۱۶ شرکت تکافل در کشورهای غیرمسلمان در حال فعالیت هستند. همچنین ۸ شرکت تکافل اتکایی (بیمه اتکایی اسلامی) نیز در جهان اسلام فعال هستند. فهرست شرکتهای تکافل، سال تأسیس و کشور محل استقرار آنها در پیوست شماره (۱) مقاله ارایه شده است در این مقاله پایه‌های نظری بیمه اسلامی مورد تحلیل قرار می‌گیرد. بدین منظور ابتدا مفهوم و کارکرد بیمه معرفی می‌شود. سپس به این پرسش پاسخ داده می‌شود که آیا ریسک پذیری می‌تواند منشاء درآمد برای شرکتهای بیمه باشد؟ در ادامه مقاله نظریه‌های فقهی درباره بیمه مرسوم مطرح شده و مورد تحلیل و نقد قرار می‌گیرد. تبیین مفاهیم و کارکرد تکافل به عنوان جایگزین بیمه مرسوم بخش بعدی مقاله را تشکیل می‌دهد. جمع بندی و نتیجه گیری آخرین بخش مقاله است.

۲- مفهوم و کارکرد بیمه مرسوم:

بیمه روشی برای پوشش دادن ریسک (مخاطره) است. ریسک، نا اطمینانی زیان مالی است. به عبارت دیگر ریسک امکان وقوع وضعیت نامساعد (مانند زیان) است درباره زیان مالی نیز انسانها فاقد دانش در زمینه‌های زیر هستند:

الف - آیا زیان مالی تحقق خواهد یافت؟

ب - چه وقت زیان مالی به وقوع می‌پیوندد؟

ج - اگر زیان مالی تحقق یابد، شدت آن چقدر خواهد بود؟

د - در هر سال چند بار زیان مالی ممکن است اتفاق افتد؟

انسانها برای غلبه بر ناآگاهی در زمینه‌های یاد شده و کنترل ریسک، مخاطره را به نهاد مالی «بیمه» منتقل می‌سازند.^۱ بیمه نااطمینانی زیان مالی را از طریق در هم آمیختن وجوه

1. Ramin Cooper Maysami and Wo jean kwon "An Analysis of Islamic Takaful insurance, A Cooperative insurance Mechanism" Journal of insurance Regulation, Fall 1999, Vol. 18, No. 1, P. 109.

2. Malaysian insurance institute - Report on the International conference on Takaful - June 1999, Malaysia, P. 2.

برطرف می‌سازد. بدین ترتیب که جبران مالی را از حق بیمه‌های^۱ جمع آوری شده می‌پردازد.

برخی منافع خدمات بیمه عبارتند از:

الف - جبران زیان: بیمه گذاری که دچار زیان شده می‌تواند طبق قرارداد، جبران زیان دریافت کند.

ب - کاهش نااطمینانی: با پرداخت حق بیمه توسط بیمه گذار، نااطمینانی وی کاهش می‌یابد و جریان یکنواخت فعالیت‌های تولیدی و تجاری امکان‌پذیر می‌گردد.

ج - استفاده کارا از منابع: بدون بیمه، همواره بخشی از منابع برای پوشش ریسک کنار گذاشته می‌شود ولی با بیمه، منابع کنار گذاشته شده، آزاد می‌شود و تنها مبلغ محدودی حق بیمه پرداخت می‌گردد.

د - کنترل زیان: نظام نرخ گذاری حق بیمه، با اعطای تخفیف به موارد خوب و افزایش حق بیمه برای موارد بد، مشوق جلوگیری از زیان است، بنابراین بیمه‌گر به واسطه خدمت مفیدی که آرایه می‌کند (ریسک‌پذیری) منتفع می‌گردد و درآمدی به دست می‌آورد.

ه - کاهش هزینه تولید: اگر کارفرمایان به جای استفاده از بیمه، به هنگام ارزیابی هزینه، خودشان خسارت را جبران کنند هزینه تولید بیش از وقتی است که از بیمه استفاده کنند.

۳- آیا ریسک‌پذیری شرکتهای بیمه می‌تواند منشاء درآمد باشد؟

شهید سید محمد باقر صدر (ره) در کتاب اقتصادنا، نظری را مطرح نموده‌اند مبنی بر اینکه: «از نظر توزیع بعد از تولید استنباط می‌شود که «مخاطره» منشاء درآمد شناخته نشده و مجوز نظری هیچیک از انواع درآمدهای قانونی، نیست. زیرا مخاطره نه جنبه کالا و سرمایه را دارد که مخاطره به دیگری تادیه و ثمن را مطالبه کند و نه کار است که روی ماده‌ای پیاده گردد، تا حق تملک یا مطالبه اجرت مطرح شود. بلکه حالتی است که شخصی در آن حالت به کاری که از عواقب آن ترس دارد، اقدام می‌کند.

بسیاری از علماء تحت تأثیر تفکر سرمایه‌داری، به راه خطا رفته و در تفسیر و تجویز بهره به عنصر مخاطره استناد جسته، و اظهار داشته‌اند که منفعت و سود صاحب مال در عقد مضاربه نیز، از لحاظ نظری مبتنی بر عنصر مخاطره است. زیرا اگر چه او کاری انجام نمی‌دهد، ولی دشواری و سختی‌های مخاطره را متحمل و با واگذاری

۱. البته روشهای غیر بیمه‌ای برای کنترل ریسک وجود دارد که در جامعه‌های سنتی به کار برده می‌شود مانند:

خرید طلا، زمین، ساختمان و ...

^۲ Premiums

سرمایه به عامل، خویش را در معرض خسارت قرار داده است. لذا عامل موظف به پرداخت چند درصد از منافع مورد توافق، در برابر از خود گذشتگی و قبول خطر صاحب سرمایه، به اوست. اما حقیقت غیر از این است. زیرا سهم سود مالک از داد و ستد ناشی از مخاطره نیست. بلکه به علت مالکیت سرمایه مالی است. هر چند ارزش سرمایه تجاری، غالباً در اثر فعالیتهای اقتصادی عامل، فزونی یافته و توأم با سود بوده. ولی از مالکیت صاحبش خارج نشده است. زیرا هیچ ماده‌ای با تغییر شکل اصلی از مالکیت صاحبش خارج نمی‌گردد. و این همانست که نام «پدیده ثبات مالکیت» به آن دادیم.

از آنچه گفته شد، نتیجه می‌گیریم که برخلاف عقیده طرفداران مکتب سرمایه‌داری کلاسیک که قبول مخاطره را عمل قهرمانی و فداکارانه دانسته و آن را تنها باین خاطر در خور پاداش می‌دانند، حق صاحب سرمایه در منافع از جنبه نظری، نتیجه و حاصل مخاطره یا به عبارت دیگر پاداش فداکاری و شجاعت او نیست.

تحریم قمار و درآمدهای ناشی از آن نیز، مخالفت اسلام را با مخاطره مدلل می‌دارد. بدیهی است که اینگونه درآمدها بر کار مفید و انتفاعی مبتنی نبوده و فقط بر مخاطره استوار می‌باشد.

تحریم «شرکت ابدان» را نیز می‌توان به تحریم قمار افزود. فقهاء بسیاری از جمله محقق حلی در شرایع و ابن حزم در محلی، به بطلان آن نظر داده‌اند.^۱

نقد نظریه: انتقادهای زیر به نظریه یاد شده وارد است:

نقد اولی: تولید، فرایندی است که در آن عوامل تولید با یکدیگر ترکیب شده و محصول به وجود می‌آید. عوامل سنتی تولید شامل: نیروی کار، سرمایه و زمین است. کارآفرین عامل نوین تولید است. کارآفرین ریسک فرایند تولیدی را می‌پذیرد و در ازای آن سودی به دست می‌آورد که پاداش ریسک‌پذیری وی است. اصولاً تولید و سرمایه‌گذاری بدون پذیرش درجاتی از «ریسک» امکان‌پذیر نیست. نادیده گرفتن درآمد ناشی از ریسک‌پذیری به معنای نادیده گرفتن کارآفرین در فرایند تولید نوین است.

کارآفرین فرایند تولید را سازماندهی می‌کند. کارآفرین تصمیمات اقتصادی (از قبیل: چه چیز تولید شود؟ چقدر تولید شود؟ و چه روش تولیدی اتخاذ شود؟) را می‌گیرد. کارآفرین باید تقاضا را پیش‌بینی کند. لذا کارآفرین «ریسک‌هایی» را متحمل می‌شود که ناشی از نوسانات در تقاضا است که ممکن است طی این فاصله تحقق یابد.^۱

۱. سید محمدباقر صدر، «اقتصاد ما»، جلد دوم، ترجمه: عبدالعلی اسپهبدی، انتشارات اسلامی، ۱۳۵۷، ص ۲۵۹.

نقد دوم: لازم است میان انواع ریسک تمایز قابل شد. **ریسک بازرگانی:** فعالیت بازرگانی با بیم خسارت و امید سود همراه است. کالانی که امروز تولید کننده تصمیم به تولید آن می‌گیرد چند ماه بعد جهت فروش در بازار عرضه خواهد شد. درآمد این تولید کننده از فروش فرآورده بستگی به قیمت بازار در آن زمان خواهد داشت و قیمت بازار در حال حاضر دقیقاً معلوم نیست بلکه می‌توان آن را حدس زد. از طرف دیگر هزینه تولید این کالاها معلوم است و باید در حال حاضر پرداخت شود. در این شرایط، تولید کننده‌ای که در تولید کالا سرمایه‌گذاری کرده است. این عمل را بر اساس محاسبه اینکه این جنس به قیمتی بیشتر از هزینه تولید آن به فروش رود انجام می‌دهد. این محاسبه ممکن است صحیح و یا غلب باشد و در آن نتیجه ممکن است که سودی بدست آورد و یا متحمل زیان شود. این نمونه‌ای از ریسک اقتصادی است که اندازه‌گیری آن بسیار دشوارتر است و پایه تئوری مدرن سود می‌باشد.

ریسک محض: ریسک محض تنها شامل ترس از زیان است و احتمال حصول سود در آن نیست. وقوع احتمال چنین خطرهایی قابل اندازه‌گیری است. بر مبنای اطلاعاتی که پیرامون موارد آسیب دیده در مدت زمان طولانی به دست آمده، امکان آرایه میانگینی که بتواند به محاسبه میزان احتمال مواجه شدن با تصادف کمک کند، وجود دارد.

ریسک قمار: ریسک بازرگانی و ریسک محض در کنترل انسان نیستند و لازمه فعالیت‌های عادی زندگی می‌باشند. اما ریسک قمار شامل مخاطره‌هایی است که لازمه کار روزمره نیست بلکه نتیجه انتخاب ارادی افرادی است که وارد بازیهای شانس می‌شوند.

بیمه اساساً برای مقابله با ریسک محض تأسیس شده و بر اساس قانون اعداد بزرگ عمل می‌کند. بدین منظور مبلغ مشخصی از تمامی اعضای یک گروه بزرگ که با چنین خطرانی روبرو هستند، جمع‌آوری شده و زیان اقتصادی شخص خسارت دیده جبران می‌شود. لذا بیمه تنها می‌تواند انواع معینی از ریسک‌ها را کنترل نماید. مانند:

- الف - ریسک مربوط به تحقق یا عدم تحقق زیان که در انتظار می‌رود اتفاق افتد.
- ب - ریسک، نتیجه‌اش زیانی باشد که قابلیت اندازه‌گیری مالی داشته باشد. مانند: بیمه عمر که زیان درآمدی ناشی از مرگ، اندازه‌گیری می‌شود.

۱. محمد نجات الله صدیقی، «بیمه در سیستم اقتصادی اسلام»، ترجمه: مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، ۱۳۷۱.

ج - ریسک مشابه به تعداد کافی وجود داشته باشد تا متوسط زیان حاصله و احتمال وقوع آن قابل محاسبه باشد. زیرا در این صورت است که کاربرد قانون اعداد بزرگ مصداق خواهد داشت.

د - ریسک محض که تنها بیم زیان وجود دارد و امکان نفع منتفی است مانند: آتش سوزی، تصادف، سیل و طوفان. از سوی دیگر، ریسک‌های سفته بازی (مانند ریسک قمار) قابل بیمه شدن نیستند.

بنابراین با تفکیک میان انواع ریسک مشخص می‌شود که ریسک قمار قابل پوشش دادن نیست و منشاء درآمد نمی‌باشد. ولی ریسک بازرگانی برای کارآفرین و ریسک محض برای شرکتهای بیمه منشاء درآمد است.

نقد سوم: شهید صدر (ره) ذکر می‌کند که برخی علما در تجویز بهره به عنصر مخاطره استناد جسته‌اند. در حالیکه تحریم بهره بدلیل نبود مخاطره در قرض با بهره است. البته ریسک عدم بازپرداخت، در هر دو قرض ربوی و غیر ربوی وجود دارد اما یکی جایز و دیگری حرام است.

نقد چهارم: در قمار نوعی ریسک وجود دارد ولی بدین جهت تحریم نشده است زیرا در فعالیتهای کشاورزی و صنعتی و بویژه تجاری، ریسک وجود دارد و ریسک پذیری جایز و مستحب می‌باشد. بنظر می‌رسد دلیل تحریم قمار آن است که قمار، لهو و لعب و کار عبث است واکل مال به باطل می‌باشد و هیچ فایده اقتصادی بر آن مرتب نیست. یک طرف قمار، چیزی را بدست می‌آورد که طرف دیگر از دست می‌دهد.

۴- نظریه‌های فقهی درباره بیمه مرسوم: در این زمینه نظریه‌های فقهی بر ۳ دسته تقسیم می‌شود:

الف - قرارداد بیمه مرسوم (بیمه بازرگانی) کاملاً جایز است. همانند آنچه شرکتهای بیمه مرسوم انجام می‌دهند.

ب - قرارداد بیمه مرسوم، صحیح نیست.

ج - قرارداد بیمه مرسوم دارای ایرادهای فقهی است ولی بدلیل نیاز جامعه مدرن به پوشش ریسک‌ها، می‌توان از تکافل (بیمه اسلامی) به عنوان جایگزین بیمه مرسوم استفاده نمود.

مهمترین دلایل طرفداران نظریه حرام (غیرشرعی) بودن قرارداد بیمه مرسوم عبارتند از:

۱. مؤلف کتاب بیمه در حقوق اسلام در این باره می‌نویسد: فقهای شیعه آنجا که به این مسأله پرداخته‌اند بنا را بر صحت نفس الامری آن قرار داده و بعد به جستجوی راسخ حنفی و فقهی برای تحصیل آن برخاسته‌اند... برعکس بیشتر فقهای معاصر اهل سنت نقل نظر خود را بر منع بیمه از راه شرع قرار داده‌اند و دلایل خود را اکثراً برای طرح آن آورده‌اند. ن. ک: سید محمد خامنه‌ای، بیمه در حقوق اسلام، ص ۱۴۰.

اول: قرارداد بیمه بازرگانی ربوی است. زیرا بیمه‌گر بیش از پولی که بیمه‌گذار پرداخته است مدتی بعد به وی می‌پردازد.

دوم: قرارداد بیمه بازرگانی نوعی قمار است. زیرا اگر رویداد موردنظر اتفاق افتد، بیمه‌گر زیان می‌بیند و اگر اتفاق نیافتد بیمه‌گذار مبلغ پرداخت شده خود را از دست می‌دهد. از سوی دیگر بیمه‌گذار مبلغ اندکی می‌پردازد به امید آنکه مبلغ بزرگتری بدست آورد. این اقدام شامل عموم نهی از میسر^۱ در آیه ۱۰ سوره مائده است که می‌فرماید:

و یا ایها الذین آمنوا انما الخمر و المیسر و الانصاب و الازلام، رجسٌ من عمل الشیطان فاجتنبوه لعلکم تفلحون^۲.

افضل الرحمن در کتاب: دکترین‌های اقتصادی اسلام (بانکداری و بیمه) می‌نویسد: مطالعه بیمه بازرگانی نشان می‌دهد که شبیه قمار است و شرکتهای بیمه شرط بندی می‌کنند. حق بیمه‌های دریافت شده برای شرکت در این شرط‌بندی است که در حالت وقوع حادثه پرداخت می‌شود.^۳

از سوی دیگر قمار و بیمه مشابه یکدیگرند. موارد تشابه عبارتند از:

- ۱- قمار باز و بیمه‌گذار می‌توانند با پرداخت مبلغ اندک، مبلغ هنگفتی بدست آورند.
  - ۲- اغلب بیمه‌گذاران مانند اغلب قماربازان، همواره بازنده‌اند. به پرداخت حق بیمه ادامه می‌دهند بدون اینکه مبلغ هنگفتی بدست آورند.
  - ۳- همانند دلال شرط بند، بیمه‌گر نیز زیان می‌بیند اگر مطالبه کنندگان زیادی وجود داشته باشند. از طرف دیگر اگر حق بیمه جمع‌آوری شده در هر سال بیش از مطالبات به اضافه سایر مخارج عملیاتی باشد. بیمه‌گر سود هنگفت می‌برد.
  - ۴- دلایل شرط‌بند و بیمه‌گر هر دو امکان وقوع یک واقعه معین را محاسبه می‌کنند و نرخ معینی را محاسبه می‌کنند که در آن ریسک را می‌پذیرند. بیمه‌گر حق بیمه را بدست می‌آورد و شرط بند مواردی که شانس بیشتری برای برنده شدن دارند.^۴
- سوم: قرارداد بیمه بازرگانی از قراردادهای مالی، معاوضه‌ای و احتمالی است که مشتمل بر غرر فاحش است. زیرا بیمه‌گذار نمی‌تواند در زمان قرارداد آگاهی پیدا کند از اینکه چه مقدار می‌پردازد یا دریافت می‌کند. چه بسا یک قسط یا دو قسط می‌پردازد و

1. IslamiQ. Com itd, "Takaful - Islamic Insurance", 2001, p.3 and Nidaul Islam, "Insurance and ashariah" - 2001, P4.

۲. میسر بازی شانس است. از لحاظ لغوی به معنای: بدست آوردن بهمار آسان چیزی است. بنابراین میسر فعالیت‌هایی است که در آن نفع تنها از راه شانس بدست آید.

3. Afsalur Rahman, "Economic Doctrins of Islam", Vol 4, 1979, P. 76.

4. Azman Bin Islam. "Introduction to Islamic Insurance, Online book, Chapter 6, P. 3-7.

سپس حادثه اتفاق می‌افتد، در آن صورت مستحق دریافت مبلغی می‌شود که بیمه‌گر بدان ملتزم شده است و چه بسا حادثه اتفاق نمی‌افتد و همه اقساط را می‌پردازد و مبلغی نمی‌گیرد. لذا با توجه به صحیحه «نهی النبی عن بیع الغرر» بیمه به دلیل غرر باطل است. اصولاً غرر هنگامی پیش می‌آید که یک طرف قرارداد اطلاعات ناکافی دارد. لذا منجر به مبادله غیر منصفانه می‌شود. موارد نااطمینانی (یا فقدان روشنی) که در قرارداد بیمه منجر به غرر می‌شود عبارتند از:

۱- نااطمینانی از اینکه بیمه‌گذار چقدر جبران را (که به وی قول داده شده است) بدست می‌آورد؟

۲- نااطمینانی از اینکه بیمه‌گذار چه وقت جبران (که به وی قول داده شده است) بدست خواهد آورد؟

۳- نااطمینانی از اینکه آیا بیمه‌گذار اصلاً جبران بدست خواهد آورد؟ هر چند حق بیمه پرداخته باشد.

بیمه‌گذار در عقد بیمه قبول می‌کند که هر ماهه یا هر ساله اقساطی معینی را بپردازد تا اگر کالای او دچار خطری شد و از میان رفت یا ناقص شد، مبلغ معینی را از بیمه‌گر دریافت کند. در این معامله نه وجود خطر معلوم و قطعی است و نه تعداد اقساط قابل پرداخت و نه تاریخ وقوع خطر تا تعداد اقساط معین شود. وجود خطر (مانند: سرقت یا حریق) قطعی و یقینی نیست زیرا اگر قطعی و معلوم باشد بیمه‌گر حاضر به عقد قرارداد بیمه نخواهد بود و عدم آن نیز معلوم نیست و گرنه بیمه‌گذار زیر بار چنان نعهدی نمی‌رفت و خطر موردنظر در عقد بیمه احتمالی است و این احتمال بین درصدها معینی نوسان می‌کند و نیز همچنانکه محتمل است خطر پیش‌بینی شده اصلاً بوجود نیاید. اجزای برخی از اقسام بیمه عمر). بنابراین باید پرسید که بیمه‌گذار در مقابل پرداخت مبلغ معین چه چیزی را دریافت می‌کند؟ آیا تاریخ و اصل دریافت آن مسلم است تا غرری نباشد؟ و یا اگر آن خطر محتمل بوجود نیاید این مبلغ را در مقابل چه چیزی پرداخته است.

از طرف دیگر پس از انعقاد قرارداد بیمه اگر اتفاقاً آن خطر محتمل بلافاصله پیش آید و بیمه‌گر مبلغ معین را بدون آنکه تمام اقساط مقرر را دریافت داشته باشد، بپردازد در آن صورت با توجه به اینکه بیمه عقد معاوضی است باید عوض موجود باشد تا مجازهای در کار نیاید، بیمه‌گر در مقابل پرداخت آن چه ثمنی را می‌تواند مطالبه کند؟^۱

1. Nidaul Islam, "Insurance and shariah", 2001, P. 3 and Azaman Bin Ismail "introduction to Islamic Insurance", chapter 6.P.7.

۲. سید محمد خامنه‌ای بیمه در حقوق اسلام دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹، ص ۱۱۶.

۳. همان، ص ۱۱۷.

غرر ناشی از عدم علم متعاملین به کمیت و مقدار یا اصل وجود عوضین در عقد بیمه مسلم است. زیرا تاریخ پرداخت مبلغ بیمه به بیمه گذار معلوم نیست و در برخی از انواع بیمه در بعضی صور به کل ساقط می‌شود. (مثلاً در بعضی اقسام بیمه عمر، به شرطی که بیمه‌گذار قبل از تاریخ اتمام فوت کند بیمه‌گر مبلغ بیمه را به بیمه‌گذار نمی‌پردازد). همچنین مقدار و تعداد اقساط بیمه (حق بیمه) که عوض دیگر است معلوم نیست و هیچیک از طرفین نمی‌دانند که آیا بیمه‌گذار با پرداخت اولین قسط مالک حق بیمه خواهد شد یا با پرداخت نصف یا تمام آن؟

ممکن است گفته شود که عمل شرکتهای بیمه جزافی نیست بلکه با حدس قوی یا ظن متاخم به علم ناشی از فرمولها و جداول دقیق حساب احتمالات موجود در شرکتهای بیمه‌های خصوصی، بیمه‌گران می‌توانند با کم کردن نسبت درصد وقوع خطر و نزدیک کردن آن به صفر یک قضیه نسبتاً قطعی بدست آورند و بنابراین آن معامله در نظر بیمه‌گر غرری یا مجازفه نیست.

پاسخ: اولاً: غرر با جهل یا جزافی بودن برای یک طرف معامله هم حاصل می‌شود. ثانیاً: هرچند جدول محاسبات احتمالاتی قوی باشند باز موضوع احتمالات و خود احتمال منافات با غیر معلوم و غیر مسلم بودن زمان خطر ندارد و در اینجا احتمال وقوع حادثه و خطر به قدری کم است که از نظر اقتصادی، سرمایه‌گذاری و عقد قرارداد برای شرکت بیمه سودآور و یک ریسک عقلایی است ولی کم بودن احتمال خطر برای یکی از متعاقدین هم منافی به غرر نیست و لو در طرف دیگر متعاقدین و در هر صورت غرر وجود دارد.

ثالثاً: عملاً می‌بینیم که با وجود همین جداول که مجوز ورود شرکتهای در قراردادهای بیمه هستند خیلی از حوادث به طور غیر مترقبه و خارج از دایره محاسبات شوکتها اتفاق می‌افتد که گاهی به ورشکستگی بانیان شرکت‌ها منتهی می‌شود (و به همین دلیل این شرکتهای متکی به یک شرکت بزرگ بیمه می‌شوند). و این خطر ضرر ورشکستگی، همان غرر و مجازفه است.

کمیته فتوای ملی مالزی درباره بیمه زندگی^۲ در ۱۹۷۲ اعلام کرد: پس از بحث طولانی و تفصیلی کمیته به اتفاق آراء تصمیم گرفت که: بیمه زندگی که در حال حاضر توسط شرکتهای بیمه بدان عمل می‌شود شامل عناصر زیر است:

- ۱- غرر (نااطمینانی) ۲- میسر (قمار) ۳- بهره (ربا)
- بنابراین از دیدگاه شریعت، بیمه زندگی حرام است.

۱. سیدمحمد خامنه‌ای بیمه در حقوق اسلام، ص ۱۱۹-۱۱۸.

^۲ Life insurance

چهارم: قرارداد بیمه بازرگانی نوعی شرطبندی است. شرع تنها سه نوع شرطبندی را جایز دانسته است که در مقابل آن عوض باشد. یعنی تیراندازی، اسب سواری و شتر و فیل سواری، غیر از این موارد جایز نیست. از این رو بیمه نوعی شرطبندی حرام است.

پنجم: قرارداد بیمه بازرگانی، اخذ مال غیر بلامقابل است و اخذ بلامقابل در عقود معاوضه‌ای تجاری حرام است.^۲ زیرا مشمول عموم نهی آیه ۲۹ سوره نساء می‌شود که می‌فرماید: «یا ایها الذین آمنوا لاتأکلوا اموالکم بینکم بالباطل. الا ان تکون تجاره عن تراض منکم».

ششم: قرارداد بیمه بازرگانی، الزام به چیزی می‌شود که شرعاً الزام‌آور نیست. بیمه گر خطر را ایجاد نکرده است و سبب ایجاد آن نبوده است. تنها قرارداد با بیمه گذار منعقد نموده است تا در صورت وقوع حادثه، به بیمه گذار خسارت بپردازد. بنابراین بیمه گذار کاری که انجام می‌دهد آنست که حق بیمه می‌پردازد ولی بیمه گر کاری انجام نمی‌دهد. لذا حرام است.

۵- تحلیل و نقد دلایل تحریم بیمه مرسوم

(الف) آیا بیمه، قمار است.

بیمه با قمار تفاوت اساسی دارد. مهمترین تفاوت‌های بیمه و قمار عبارتند از:

۱- بیمه قرارداد غرامتی است، در حالی که در قمار، عنصر غرامت مطرح نیست و صرفاً برد و باخت است.

۲- تفاوت دیگر بیمه و قمار آن است که در قمار در مورد نوع حادثه قبلاً توافق می‌شود و در موعد مقرر یا بین دوره مورد توافق، اتفاق می‌افتد و طرف قرارداد ممکن است برنده یا بازنده شود. در حالی که در بیمه‌های عمومی، جبران غرامت قطعی نیست.

در خلال دوره بیمه نامه، خطر بیمه شده ممکن است اتفاق بیافتد یا اتفاق نیافتد، اما بیمه گذار با توجه به میزان پویشش که طبق قرارداد به او ارایه شده باید حق بیمه بپردازد.

۳- اگر قمارباز برنده شود، علاوه بر پولی که خود در وسط گذاشته است، مقداری پول اضافه نیز بدون تحمل هیچ خسارتی دریافت می‌کند. درحالی که در بیمه‌های

۱. قرارات مجلس المجمع الفقهي حول التأمين بشئ صوره و اشكاله، ۱۳۹۸ هـ.ق، ص ۳ و ۴.

۲. قرارات مجلس المجمع الفقهي حول التأمين بشئ صوره و اشكاله، ۱۳۹۸ هـ.ق، ص ۳ و ۴.

۳. قرارات مجلس المجمع الفقهي حول التأمين بشئ صوره و اشكاله، ۱۳۹۸ هـ.ق، ص ۳ و ۴.

عمومی حق بیمه هرگز به بیمه‌گذار پس داده نمی‌شود فقط در صورتی که به وی خسارتی وارد شود تا کراهت زیان، غرامت دریافت می‌کنند^۱

۴- قمار باز یا اقدام عمدی خویش به شرط‌بندی در جستجوی خطری بر می‌آید که قبل از آن موجود نبود. همه اشکال قمار در این امر مشترکند که خطر خسارت مالی که قمار باز از طریق شرط بندی، خود را در معرض آن قرار می‌دهد، (از ابتدا اگر خودش اراده می‌کرد) قابل اجتناب بود.

اما در بیمه، وقوع خطراتی که شخص بیمه شده خود را از آنها حفظ می‌کند، به بیمه شدن یا نشدن او بستگی ندارد. پیشه‌ها و فعالیت‌های اقتصادی معمولی در زندگی، مملو از خطراتی هستند که با بیمه می‌توان کاملاً بر آنها فایز آمد. همه این خطرات، خسارت مالی را بدنبال دارند.

۵- تفاوت دیگر قمار و بیمه در پشیمندداشت منفعت است. نفع حاصل از پیروزی، انگیزه قمار را ایجاد می‌کند. در حالی که در بیمه، شخص متوقع است که در مقابل زیانهای آندوهبار ناشی از حوادث پر بیم و خطر، خود را تحت حمایت قرار دهد. مقدار پولی که وی طبق قرارداد در چنین حوادثی دریافت می‌کند به عنوان یک منفعت به شمار نمی‌آید انگیزه‌های قمار باز و شخص بیمه شده کاملاً متفاوت‌اند. اولی به دنبال سود است و دومی در مقابل ضررهای احتمالی، در جستجوی حمایت و تأمین می‌باشد.

۶- به شخص بیمه‌شده که حق بیمه را می‌پردازد ضمانت داده می‌شود که غرامت خسارت‌های مالی وارده در صورت وقوع حوادثی که تحت پوشش بیمه قرار دارند به وی پرداخت شود. بنابراین حق بیمه‌ای که شخصی می‌پردازد، سرمایه‌گذاری جهت حصول اطمینان و امنیت می‌باشد. در حالیکه پولی که در قمار از دست می‌رود یک زیان محض است که به اختیار قمارباز حاصل شده است.

۷- قمار کاملاً وابسته به شانس است ولی بیمه وابسته به شانس نیست. بیمه‌گر ریسک محض را می‌پذیرد نه ریسک‌های سوداگرانه، از این رو تحقق خطر را با قانون اعداد بزرگ می‌سنجند^۲ ریسک‌های سوداگرانه و شانس قابل اندازه‌گیری نیست، لذا قابل بیمه نیست.

۱. محمد صادق چودری، بیمه اسلامی (تکافل)، مفاهیم و کاربرد، ترجمه حبیب میرزائی، فصلنامه صنعت بیمه، سال چهاردهم، شماره ۵۳ بهار ۱۳۷۸، ص ۷۱

۲. محمد نجات اله صدیقی، «بیمه در سیستم اقتصادی اسلام»، ترجمه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، ۱۳۷۱، ص ۴۴-۴۱

۳. مانند اینکه برخی اتومبیل‌ها در جاده دچار حادثه می‌شوند. هرچند نمی‌توان با اطمینان پیش بینی کرد که کدام اتومبیل خاص تصادف خواهد کرد. ولی بر مبنای آمار گذشته که طی دوره معین جمع‌آوری شده است، ←

- ۸- در قمار تعداد اندک قمارباز خوش شانس. مبلغی بدست می آورند. در حالی که بیمه جبران مالی به تعداد اندک بیمه گذار بدشانس پرداخت می شود.
- ۹- قمارباز امیدوار است واقعه مورد نظرش تحقق یابد در حالیکه وقتی بیمه گذار بیمه می خرد امیدوار است واقع مورد نظرش تحقق نیابد و بیمه را تنها به عنوان یک اقدام احتیاطی خریداری میکند.
- ۱۰- برای آنکه قرارداد بیمه از لحاظ قانونی الزام آور باشد، لازم است نفع قابل بیمه وجود داشته باشد، در حالیکه برای قمار چنین نیست، بنابراین می توان نتیجه گیری نمود که بیمه مرسوم، قمار نیست.

ب) آیا بیمه، ربوی است؟

حق بیمه هایی که نزد شرکت بیمه جمع آوری می شود، معمولاً بر خسارتهایی که شرکت بیمه باید به بیمه شدگان بپردازد، فزونی دارد. زیرا اولاً همواره گروههای جدیدی خود را بیمه می کنند. ثانیاً برای احتیاط، شرکت حق بیمه را اندکی بیشتر از حداقلی که جهت مطالبات همه گروههای بیمه شده مورد نیاز است قرار می دهد. ثالثاً حق بیمه در فاصله های زمانی معینی جمع آوری میشود. هر حالی که پرداخت مطالبات زمان معینی ندارد. از اینرو شرکت های بیمه در صدد بر می آیند که مبلغ مازاد را در راههایی که احتمال ضرر در آنها حداقل و رشد دایمی سرمایه مورد اطمینان می باشد سرمایه گذاری کنند.^۱ در نظام کنونی بیمه، این امر با خرید اوراق بهادار یا سپرده گذاری در بانکها انجام می گیرد. بنابراین در صورتی که عملیات بانکی و اوراق بهادار، بدون ربا نباشد، آنگاه بیمه نیز بدون ربا نخواهد بود. از سوی دیگر در تعیین نرخ حق بیمه از نرخ بهره استفاده می شود این دومین زمینه ربوی شدن عملیات بیمه است.

اما اشکالاتی که به عنوان ربای فضل و نسیه مطرح شده است، ایراد قابل قبولی نیست زیرا اولاً پرداخت حق بیمه به صورت وام (قرض) نیست.^۲ بلکه یکنوع همیاری برای فراهم کردن خدمات اجتماعی مفیدی است. ثانیاً مبلغ خسارت پرداختی توسط شرکت بیمه به مدت زمانی و مبلغ حق بیمه های پرداختی تا قبل از حادثه، بستگی ندارد، بلکه وابسته به میزان زیان ناشی از حادثه است.

→ امکانپذیر است که تعداد متوسط حوادث هر سال را محاسبه نماییم. به عبارت دیگر هر چند زیان برای فرد نامطمئن است ولی برای بیمه گر که به صورت گروهی آنرا اندازه گیری می کند. زیان قابل پیش بینی و اندازه گیری است.

1. Insurable interest.

۱۷۲

۲. محمد نجاه اله صدیقی، بیمه در سیستم اقتصادی، ص ۵۲

۳. امام خمینی (ره)، تحریر الوسیله جلد دوم، ص ۵۱۵.

در بیمه عمر که به بیمه به شرط فوت و بیمه به شرط حیات تقسیم می‌شود، در بعضی موارد احتمال شبهه ربا وجود دارد، بلکه در بعضی اوقات اساس معامله رباست و بیمه به صورت یک امر فرعی می‌شود.^۱

در بیمه به شرط حیات ممکن است حق بیمه در همان ابتدای قرارداد یکجا پرداخت شود تا در صورت زنده بودن بیمه گزار بعد از مدت معین، مقدار پول بیشتری از مؤسسه بیمه بگیرد، در این صورت می‌توان گفت که پول اصلی با نزولش در آن مدت به بیمه‌گذار پرداخت شده است که از نظر شرعی درست نیست چرا که ماهیت این معامله ربایی است و مسأله بیمه هم در کنارش به صورت فرعی مطرح است.^۲ بنابراین در مجموع می‌توان اظهار داشت که بیمه، بدون ربا نیست.

ج) آیا بیمه، دریافت مال دیگری بدون پرداخت ما به ازای آن است؟

در قرارداد بیمه، حق بیمه پرداخت شده توسط بیمه‌گذار از دست بیمه‌گذار نرفته است بلکه بیمه‌گذار حق بیمه را با امنیت مبادله کرده است. این امنیت از تعهد بیمه‌گر جهت پرداخت جبران در صورت تحقق حادثه، حاصل شده است. از اینرو حق بیمه بدون ما به ازاء نیست و در مقابل حق بیمه، خدمتی غیر ملموس به نام امنیت ارائه شده است.^۳

اگر ماهیت بیمه همان مسأله تأمین باشد که آنرا به صورت معامله معلومی در می‌آورد، در آن صورت صحیح خواهد بود. در واقع جنبه عقلایی این معامله هم تأمین پیدا کردن است. لذا پولی که بیمه‌گر می‌دهد یکی از عوضین معامله نیست بلکه «تأمین» به عنوان ما به ازای حق بیمه است. پس یکی از عوضین پول بیمه‌گذار است که جنبه مادی دارد و یکی دیگر از عوضین، تعهد و تأمین است.^۴

۶- تکافل (بیمه اسلامی)

تکافل (از باب تفاعل) اسم مصدر ریشه فعل عربی کفل به معنای: ضمانت (کفالت) نمودن یکدیگر است. تکافل (بیمه اسلامی) و بیمه مرسوم، شیوه‌هایی هستند که برای پوشش مخاطره (ریسک) و زیان به کار گرفته می‌شوند. تکافل مبتنی بر اصل قرآنی تعاون یا کمک متقابل است از اینرو نوعی بیمه تعاونی بحساب می‌آید. مفهوم تکافل کنونی در زمان پیامبر اسلام (ص) وجود داشته است که مسلمانان در نظام عاقله

۱. مرتضی مطهری، بررسی فقهی مسأله بیمه انتشارات میقات، ۱۳۶۱، ص ۳۰.

۲. همان، ص ۳۰-۳۲.

۳. ترجمه عربی بیمه، تأمین است که به معنای دادن می‌باشد.

۴. مرتضی مطهری، بررسی فقهی مسأله بیمه، انتشارات میقات، ۱۳۶۱، ص ۲۸-۲۷.

مشارکت داشتند. این مشارکت با هدف کمک به اعضای از جامعه خودشان بود که مسئول پرداخت خسارتی به نام دیه بودند.

تفاوت‌های میان بیمه اسلامی (تکافل) و بیمه مرسوم :

این تفاوتها را می‌توان بصورت زیر خلاصه کرد:

الف) در بیمه اسلامی که بر اصل تعاونی استوار است اعضاء همه بیمه‌گذارند و هم بیمه‌گر؛ در کلیه خسارتها سهم می‌شوند و در انتقال ریسک نیز مشارکت دارند.

ب) در بیمه عمر مرسوم، اگر بیمه‌گذار تصمیم بگیرد که قبل از انقضای مدت قرارداد بیمه نامه را بازخرید کند فقط قسمتی از حق بیمه پرداختی او مسترد خواهد شد در حالی که در بیمه اسلامی (تکافل) نه تنها جریمه نمی‌شود بلکه تمام حق بیمه‌هایی که پرداخت کرده است به او مسترد می‌شود. افزون بر این سود حاصل از سرمایه‌گذاری حق بیمه‌های پرداختی را نیز دریافت می‌کند.

ت) اعضای که حداقل حق بیمه تعیین شده را می‌پردازند، حق رای و حق شرکت در مجمع عمومی برای انتخاب هیأت مدیره و نیز ملاحظه حساب‌های سالانه و ترازنامه را دارند؛ این قبیل تسهیلات برای بیمه‌گذاران شرکت بیمه مرسوم وجود ندارد.^۱

ث) غیرانتفاعی بودن: انگیزه اولیه شرکتهای بیمه مرسوم بدست آوردن سود برای سهامداران است در حالیکه بیمه اسلامی، نهاد مالی غیرانتفاعی است که هدف آن جمع آوری حق بیمه کافی برای پوشش دادن مخاطره است.

ج) سرمایه‌گذاری در فعالیتهای مجاز: شرکتهای تکافل وجوه‌شان را در امور مجاز اسلامی سرمایه‌گذاری می‌کنند و در محصولات ربوی مانند: اوراق قرضه با بهره دولتی سرمایه‌گذاری نمی‌کنند.^۲

ساختار تعاونی شرکت بیمه اسلامی (تکافل) بر پایه مضاربه استوار است و امروزه به صورت شرکت تضامنی با مسئولیت محدود مورد استفاده قرار می‌گیرد. نقش شرکت بیمه به عنوان مدیر مضاربه است و سرمایه برای جبران خسارتها و سایر هزینه‌های عملیاتی از حق بیمه‌ها (کمک‌ها) تأمین می‌شود. به عبارت دیگر بیمه‌گذاران نقش سرمایه‌گذار را عهده‌دار هستند.^۳

شرکتهای بیمه اسلامی به منزله شرکت سهامی با مسئولیت محدود^۴ به ثبت رسیده‌اند.

ح) شرکتهای تکافل (بیمه اسلامی) زیر نظر شورای نظارت دینی فعالیت می‌کنند.

۱. محمد صادق چودری، بیمه اسلامی (تکافل) مفاهیم و کاربردها، ص ۸۱

2. CITI islamic investment Bank, "Islamic insurance", P.2

۳ محمد صادق چودری، بیمه اسلامی (تکافل) مفاهیم و کاربردها، ص ۷۵-۷۳

4. Limited partnership

خ) در بیمه عمومی، هرچند پرداخت حق بیمه به عنوان تبلیح (هبه) است ولی حق بیمه پرداخت شده در عین حال سهم بحساب می‌آید تا در سود نیز سهیم شود.^۱
 د) در تکافل، طرفین باید دارای صلاحیت حقوقی جهت امضای قرارداد داشته باشند. مانند:

بلوغ و سایر شرایط طرفین عقد شرعی.^۲ مهمترین تفاوت‌های تکافل و بیمه مرسوم در جدول شماره (۱) نشان داده شده است.

جدول (۱) تفاوت میان تکافل و بیمه مرسوم

بیمه مرسوم	تکافل	شورای نظارت دینی
ندارد	شورای نظارت دینی وجود دارد. حکمرانه این شورا نظارت بر محصولات بیمه ای عرضه شده و سرمایه گذاری وجوه است.	شورای نظارت دینی
تجاری	کمک متقابل / کمک به یکدیگر (تکافل)	قرارداد
سرمایه گذاری وجوه مبتنی بر بهره است	سرمایه گذاری وجوه مبتنی بر شریعت و براساس نظام سهیم شدن در سود (مضاربه) است	سرمایه گذاری وجوه
وجوه جمع آوری از شرکت کنندگان در مالکیت شرکت قرار دارد. شرکت برای تصمیم گیری دوباره سرمایه گذاری، آزاد است.	وجوه جمع آوری شده از شرکت کنندگان در مالکیت شرکت کنندگان است. شرکت تکافل تنها یک نگهدارنده اجباری وجوه برای مدیریت آن است	مالکیت وجوه
از حساب وجوه شرکت است.	از حساب نبرع تمامی شرکت کنندگان است. از آغاز توسط شرکت کنندگان برنامه‌ریزی شده است تا اگر حادثه ای اتفاق افتاد به یکدیگر کمک کنند.	پرداخت خسارت
تمامی سود برای شرکت بیمه است.	تسهیم میان شرکت کنندگان و شرکت تکافل (طبق اصل سهم بری/ مضاربه) صورت می‌گیرد.	سود

مانند:

PT Asuransi Takaful umum, " differences between Takaful and COMMON insurance, 2001"

1. Mohd. Masum Billah, Takafull: an Economic paradigm, 2000, P.5.
2. Mohd. Masum Billah, Takaful: its concept, Development & operational mechanism, 2000. P. 6.

۷- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری:

بیمه روشی برای پوشش دادن ریسک (نا اطمینانی زیان مالی) است. برای کنترل ریسک، می‌توان آنرا به نهاد مالی بیمه منتقل نمود. ریسک‌پذیری شرکتهای بیمه می‌تواند منشاء درآمد باشد زیرا اولاً نادیده گرفتن درآمد ناشی از ریسک‌پذیری به معنای نادیده گرفتن کارآفرین در فرایند تولید نوین است. ثانیاً شرکت بیمه ریسک محض را بیمه می‌کند و ریسک قمار قابل بیمه نیست. باید توجه داشت که اصل بیمه مورد نیاز جامعه بشری و آنچه مورد خدشه قرار گرفته است نوع قرارداد بیمه است. از شش دلیل مربوط به تحریم قرارداد بیمه مرسوم، سه دلیل آن مورد تحلیل و نقد قرار گرفته است. با ذکر تفاوت‌های قمار و بیمه، بجه‌گیری شده است که قرارداد بیمه، قمار نیست. از سوی دیگر ربوی بودن بیمه مورد تحلیل قرار گرفته است و نشان داده شده که بیمه بدون ربا نیست. همچنین با توجه به اینکه تأمین ما به‌ازای، حق بیمه است از اینرو بیمه، دریافت مال دیگری بدون پرداخت ما به‌ازای آن نیست.

تکافل (بیمه اسلام) تداوم همان ضمانت متقابل در صدر اسلام است که به نام دیه معروف است. بیمه اسلامی، بیمه تعاونی است که اعضاء هم بیمه‌گذارند و هم بیمه‌گر و مؤسسات تکافل، غیر انتفاعی هستند. شرکتهای تکافل به صورت سهامی با مسئولیت محدود به ثبت رسیده‌اند و تحت نظر شورای نظارت دینی قرار دارند.

۸- فهرست منابع:

- ۱- امام خمینی (ره) "تحریر الوسیله" جلد دوم، منشورات مکتبه الاعتماد
- ۲- عثمان بابکر احمد، "قطاع التأمین فی السودان، تقویم تجربه التحول من نظام التأمین التقليدی الی تأمین الاسلامی" البنك الاسلامی للتنمیة، المعهد الاسلامی للبحوث و التدريب ۱۹۹۷.
- ۳- قرارات مجلس المجمع الفقہی حول التأمین بشتی صوره و اشکاله، "المملکة العربیة السعودیة، ۱۰ شعبان ۱۳۹۸ هـ ق".
- ۴- سید محمد خامنه‌ای، "بیمه در حقوق اسلام"، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، اسفند ۱۳۵۹
- ۵- محمد ثجات اله صدیقی، "بیمه در سیستم اقتصادی اسلام"، ترجمه: مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، بهار ۱۳۷۱.
- ۶- مرتضی مطهری، "بررسی فقہی مسأله بیمه" انتشارات میقات، ۱۳۶۱.
- ۷- سید محمد باقر صدر، "اقتصاد ما"، جلد دوم، ترجمه: عبدالعلی اسپهبدی، انتشارات اسلامی، ۱۳۵۷.
- ۸- محمد صادق چودری، "بیمه اسلامی (تکافل) مفاهیم و کاربرد"، ترجمه، حبیب میرزایی، فصلنامه صنعت بیمه، سال چهاردهم، شماره ۵۳ بهار ۱۳۷۸ نشریه بیمه مرکزی ایران.

۹) حکیمیان، علی محمد، "بیمه در فقه اسلامی" دانشنامه جهان اسلام، جلد پنجم، ۱۳۷۹.

10) David W. Pearce, "Macmillan Dictionary of Modern Economics", Third edition, 1986.

11) Azman Bin Ismail, "Introduction to Islamic Insurance", (on line – book) Prepared by: The Malaysian insurance Institute, <http://WWW.Insurance.com.my>.

12) Norazah, "concept of Takaful" in <http://WWW.geocities.Com/norazah1/takaful.html>.

13) Ramin cooper Maysami and W. jean Kwon, "An Analysis of Islamic Takaful insurance; A cooperative insurance Mechanism", journal of insurance Regulation, fall 1999 Vol. 18. No. 1.

14) IslamiQ.com ltd, "Takaful – Islamic insurance", August 9, 2001.

15) Nidaul Islam, "insurance and Shariah", March 22, 2001 in: <http://>